Іцхок-Лейб Перец

Народні оповідання

Перекладач: Микола Зеров та Олександр Гер (В. Н. Вайсблат)

Стиль та орфографію перекладачів, в основному, збережено.

Три дарунки

І. Вгорі коло терезів

Колись, багато літ і поколіннів тому, десь упокоївся єврей.

Ну, що ж упокоївся єврей — вічно ніхто не живе — творять над ним обряд... ховають його по закону...

Після похорону син читає поминальну молитву, а душа летить вгору — на суд перед Всевишнього судію.

Приходить вона туди, і вже стоять перед суддею терези, щоб зважувати гріхи й добрі вчинки.

І з'являється оборонець небіжчика, його бувший янгол-охоронець і став з білим, як сніг, і чистим мішком у руках — праворуч од терезів.

І з'являється винуватець небіжчика, його бувший янгол-спокусник, і став з брудним та чорним мішком у руках — ліворуч од терезів.

В білому та чистому мішку — добрі вчинки, в брудному та чорному — гріхи. І висипав оборонець з сніжнобілого мішка на праву чашу терезів добрі вчинки — і пахнуть вони, як парфуми, і світяться, як зорі на небі.

І висипав винуватець з брудного мішка на ліву чашу терезів гріхи, і вони, не вам кажучи, чорні, як вугілля, і тхне від них справжня смола та сірка!

Стоїть собі бідна душа, дивиться й дивується — ніяк не сподівалася вона "там", щоб була така ріжниця межи "добром" і "злом". Там, долі, вона часто не розріжняла їх, приймала одно за друге.

А тарілки на терезах качаються поволі — вгору і вниз, то одна, то друга. Стрілка вгорі дрижить, схиляється, то на волосок вправо, то на волосок вліво.

Тільки на волосок і то поволі!

Простий єврей без злих замислів, але й без саможертви. Малі гріхи, але й доброчинність невелика. Дрібки, порошинки... Часом ледве стоплює їх око.

А проте, як подасться стрілка на волосок управо, з небесного лона чутно радість і веселощі; подасться — боронь Боже! — вліво, і пролітає сумне зітхання й досягає Святого Престолу.

А янголи сиплють помалу й уважно: дрібка за дрібкою, порошина за порошинкою.

Але вичерпується й колодязь. Мішки порожні.

— Вже? — питає служник суду, такий само янгол, як усі инші.

Добрий янгол і злий янгол вивертають мішки: нема нічого. Тоді підходить служник суду до стрілки подивитися, як вона стала — направо чи наліво.

Дивиться він і дивиться, і бачить таке, чого не було ще, одколи стоять земля і небо.

— Що так довго? — питає голова суду. А служник, запинаючись, одповідає:

— Рівно!

Стрілка стоїть якраз посередині!.. Гріхи й добрі діла важать однаково!

— Якраз рівно? — перепитують з-за столу Всевишнього Суду.

Знову дивиться служник і одповідає:

— Якраз!

Дивиться суд небесний і після наради виносять такий присуд:

— Якщо гріхи не переважили добрих діл, не можна душу присудити до пекла.

І з другого боку:

— Якщо добрі вчинки не переважили гріхів, перед душею не можна одчинити брами раю.

А тому: має душа блукати.

Нехай літає вона між землею й небом, аж поки Господь не згадає про неї, не змилосердиться над нею та не покличе її до себе — з ласки своєї.

І служник бере душу і виводить її.

Тужить душа, скаржиться на свою недолю.

— Чого ти плачеш? — питається він у неї. — Не випали тобі радости і втіхи раю, так зате не зазнаєш горя і мук геєнни.

Але душа не дається на потіху:

— Краще найбільші муки,— каже вона,— як ніщо! Ніщо — це найстрашніше!

Пожалів її служник суду і дав пораду:

— Лети,— каже він,— душе, вниз і держись низько понад земними селищами...

— На небо,— каже він,— не дивись... Та й що ж бо побачиш ти на небі? Самі тільки зорі! А вони сотворіння ясні, але холодні, нема в них жалощів, не заступляться, не скажуть за тебе слова перед Господом...

Поклопотатися за бідну душу можуть тільки праведні в раю. А вони — слухай, душе, люблять дари, красиві дари. Таке

вже,— гірко додав він,— вдача теперішніх праведників. Літай же, душе,— сказав він далі,— низько понад селищами землі, приглядайся уважно, як там живеться та що робиться. А побачиш щось незвичайно гарне, красиве, лови його і підіймайся вгору; це буде подарунок праведним у раю.

І з дарунком в руках постукай і від мого імені говори з янголом, що при брамі. Скажи: я звелів.

— А як принесеш ти три дарунки, тоді сподівайся: одкриється перед тобою брама райської оселі. Праведні заступляться.

І говорючи так, він з жалістю випровадив її з неба.

II. Перший дарунок

Летить бідна душа низько над оселями землі й шукає дарів для праведних в раю. Летить та й летить над селами й містами, де тільки живуть люде, між огняними промінями в спеку, в дощі — між краплями й струнами води, кінець літа — між срібним павутинням, що висне в повітрі, зимою поміж сніжинками, що падають з високости... І все дивиться, все шукає.

А як побачить де єврея, то хутко-хутенько підлетить і загляне в очі: чи не ладен він на саможертву ради Святого наймення.

Замріє десь огник кріз щілину у віконці, підлетить душа й погляне: чи не виростають в тихій оселі запашні квіти Господні — добрі, святі діла.

На жаль!.. Здебільшого відскакує вона і од очей, і од вікон — тремтяча, перелякана...

І коли так спливають місяці і роки, мало не до розпуки доходить душа. Міста стали кладовищами, кладовища під хліба поорано, ліси порубані, каміння набережне на пісок розмите, ріки тчуть иншими коритами, тисячі зір поспадали з неба, мілійони душ злетіли вгору, а милосердний Господь ще не глянувся на неї, і незвичайно гарного вона ще не бачила.

І думає душа:

— Світ такий бідний, люде такі звичайні і такі сірі душею, добрі вчинки такі дрібні... Де ж тут взятися "незвичайному"?.. Вік блукати мені бідній, забутій...

Та ледве помислила вона так, як червоне полум'я ударило їй в очі. Серед темної морочливої ночі — червоне полум'я.

Озирнулася вона: з високого вікна вирива́ється полум'я.

Розбійники напали на багатія, розбійники з масками на обличчах. Один держить смолоскип і світить; другий стоїть коло горла багатиря з блискучим ножем і все повторює йому: "Тільки поворухнешся, жиду, кінець тобі: ніж пройде наскрізь!" А решта одбиває скрині та комоди й грабує.

А єврей стоїть перед ножем і дивиться спокійно.

Не порушаться брови над ясними очима, ані одна волосина його білої по пояс бороди не ворухнеться... Не його добро! "Бог дав, Бог взяв,— думає він,— нехай благословенно буде його святе Ім'я!" "З цим не родяться і в труну з собою цього не візьмеш",— шепочуть його бліді уста.

І він спокійно дивиться, як одчиняють останню шухляду останнього комода і витягають звідти мішки з золотом і сріблом, мішки з камінням дорогим та дорогим начинням — і мовчить...

А може, він зовсім одрікається од свого добра, щоб не було гріха грабіжникам?

Але раптом, коли злодії добрались до останньої схованки і витягли звідти маленький мішечок, останній, найпотаємніший, він забувається, тремтить, його очі поломеніють, рука простягається, щоб оборонити. І хоче він крикнути:

— Не займайте!

Але замісць крику бризкає червоний промінь крови — ніж зробив своє...

Це кров серця, і окропляє вона мішок!

Він падає. І хутко розбійники рвуть мішок — отут-то буде щонайкраще, щонайцінніше.

Але вони тяжко помиляються; задармо пролили вони кров: не срібло і не золото, не дороге каміння лежало в мішку — нічого такого, що дорогим та цінним уважається на цім світі!

Там було трохи пороху, пороху з святої землі для могили... От що хотів урятувати багач од чужих рук і очей і що окропив своєю він кров'ю...

Вхопила душа скривавлену грудку святої землі і з нею явилась перед небесною брамою.

І перший дар було прийнято.

III. Другий дарунок

— Пам'ятай,— крикнув у слід янгол, зачиняючи за душею браму,— ще два дарунки.

— Бог допоможе,— з надією мислить душа і з радістю кидається вниз.

Але радість її згодом потьмарилась. І знову минають літа за літами, і нема незвичайних діл. І знову посідають її смутні думки.

— Живою криницею вибився світ з Господньої волі і тече, і тече все далі в віках. І що далі тече, тим більше землі й пороху вбирає в себе. Все мутнішою й бруднішою стає вона; менше дарунків знаходиться в ній для неба. Дрібнішають люде, дрібнішають добрі вчинки, непоказніші стають гріхи: діл та вчинків і оком не вхопиш.

"Коли б Господь,— думає вона далі,— звелів одразу зважити добрі вчинки й гріхи всього світу, то й тоді стрілка на терезах ледве закачалась би, ледве-ледве затремтіла б. І світ так само не може — ні вгору, ні вниз... І він блукає межи ясним небом і темною безоднею... і оборонець з винуватцем вічно боролися б, як борються тут світ і темрява, тепло і холод, життя і смерть.

Дрижить світ і хитається, і не може ні знятися вгору, ні впасти додолу, і тому вік будуть весілля й розлуки, родини і похорон, банкети і поминки, любов і ненависть... вічно... вічно..."

Раптом почулися звуки сурем і тулумбасів...

Глянула душа вниз — німецьке місто (розуміється, середньовічне); різнокольорові дахи з заланами оточують плацу перед магістратом і різноманітною, перисто-одягненою юрмою гуде весь майдан; повно голів по вікнах; люде лежать скрізь на дахах, дехто забрався верхи на балки з-під покрівлі й балкони, виповнені людьми...

Перед будуком магістрату стоїть стіл, вкритий зеленим сукном з золотими китицями й бахромою. За столом сидять члени магістрату — райці — в оксамитових убраннях, з золотими застібками, в соболевих шапках і білими перами на брилянтових запонах, і на почесному місці сидить сам бургомистр. Орел витає над його головою. Остронь — зв'язана жидівська дівчина; поблизу десять слуг ледве стримують дикого коня. Бургомистр встав і, тримаючи в руках вирок обвинуваченої жидівської дівчини, звертається до люду:

— Ось ця жидівка, ця жидівська дівчина, вчинила тяжкий злочин; такий великий злочин, що сам Господь, як не велике його милосердя, не міг би їй простити.

Вона вибралася тайком з гетто і пройшлася в останнє наше велике свято по наших чистих вулицях...

Безсоромними своїми очима заплямувала наш святий похід і зганьбила святі наші образи, що їх несли ми з побожними співами і звуком сурем по вулицях.

Своїми проклятими ушима вона набралася співів наших невинних білоубраних дітей і брязкіт святих тулумбасів. І хто знає? — може, нечистий, нечистий диявол, взявши на себе

образ жидівської дівчини, дочки проклятого рабина, діткнувся нашої святині і опоганив її!

Чого бажав він, диявол, в цім прекраснім образі? Бо ж не можна перечити: вродлива вона, вродлива, як тільки може бути диявол. Погляньте тільки на її зухвало-промінні очі з-під лагідно спущених повіків... Погляньте на алебастрове обличчя, що за довге сидіння в острозі тільки поблідло, але не потьмарилось. Погляньте на її пальці, її тонкі довгі пальці на руках — сонце світить крізь них!.. От чого бажав диявол. Він хотів одтягти душу од побожного екстазу під час походу... І йому пощастило!.. Погляньте, яка ж красуня! — скрикнув лицарь, син однієї з найшляхетніших наших родин... Цього було вже занадто. Вояки з списами завважили й схопили її. Він навіть не пробував опиратись, цей диявол. Та й як же: вони були чисті, омиті з гріхів, і він не мав влади над ними...

І от до якої кари присудили ми диявола в образі жидівської дівчини. Ми ухвалили:

Прив'язати її за волосся, за її довгі диявольські коси до хвоста ось цього дикого коня...

Нехай біжить кінь і тягне її по вулицях, якими ступала її нога, всупереч нашому святому закону...

Нехай кров її обризкає й омиє те каміння, яке запоганила вона своїми ногами!..

Дикі вигуки радощів вирвалися з усіх уст довкола. Коли ж хвиля радости впала, тоді спитали засуджену на смерть: чи немає в неї якого останнього бажання?

— Єсть,— одповідає вона спокійно,— кілька булавок прошу я!

— Вона збожеволіла од жаху! — думають члени магістрату.

— Ні,— з холодним спокоєм одповідає вона.— Це й єсть остання моя воля й бажання.

Волю її було виконано.

— Тепер,— наказує голова суду,— в'яжіте її!..

Підходять вояки з списами і тремтячими руками прив'язують довгі коси рабинової дочки до хвоста дикого коня, якого ледве-ледве могли втримати.

— Розступися! — наказує голова суду юрбі на майдані. Починається метушня. Люд розступається, тулиться до стін. І всі підводять руки, в кого — батіг, в кого — лозина, в кого — хустка, всі лагодяться гнати дикого коня; у всіх затаєне дихання, горять обличчя, очі блищать.

І серед метушні ніхто не помічає, як засуджена помалу нахиляється і приколює край своєї одежі до ніг, глибоко-глибоко всажуючи шпильки в тіло — щоб не оголилося воно, коли кінь потягне її по вулицях...

Помітила це тільки мандрівниця-душа.

— Пустіть коня! — дав наказ голова суду. І слуги одскочили од коня. І враз вирвався він. І враз вирвався з ним крик із усіх уст. Миготять, свистять в повітрі нагайки, лози й хустки, і дико — переляканий мчить кінь по базару, по вулицях, провулках, геть, геть із міста.

І душа, мандрівниця, вже витягла скривавлену шпильку з ноги засудженої й знялася вгору.

— Всього ще один дар! — потішає її янгол, що при брамі.

IV. Третій дарунок

І знов в долину летить душа, тільки ще один дар їй потрібний!

І знову минають місяці й роки. І знову розпука повиває її. "Світ,— думає вона,— став ще дріб'язковіший. Ще дрібніші люде, ще дрібніші вчинки... як добрі, так і злі".

А одного разу вона подумала:

— Коли б Господь, нехай благословенно буде Його ім'я, надумався коли-небудь зупинити і кінець кінцем судити весь світ, як він єсть, одразу. І став би, з одного боку, оборонець та й почав би сипать з мішка дрібки й порошинки, а з другого боку — винуватець став висипати свої піщинки та крупки, то це довго тяглося б, так довго, аж поки спорожніли б мішки... Так багато дрібних діл, так багато...

Ну, а коли б мішки спорожніли, що тоді?

Стрілка, напевне, стала б по середині!

При таких дрібних ділах, при стількох дрібничках ніщо не може переважити... Та й як переважити?

Ще соломинка, ще пір'їна, ще порошинка і ще піщинка...

І що зробив би Господь? І що присудив?

Знову — хаос? Ні, гріхи не переважають добрих вчинків...

Спасення? Теж ні,— добрі вчинки не переважують гріхів...

Так що ж?

Іди далі,— сказав би Господь.— Літай знову між пеклом і раєм, любов'ю й ненавистю, сльозами жалю й парою крови, між колисками й трунами... Далі... далі...

Але мандрівній душі суджено було порятунок. Од прикрих дум відкликав її гук барабану.

Де вона, коли?

Вона не вгадає ні місця, ні часу...

Тільки майдан перед в'язницею бачить вона.

По залізних гратах, по маленьких вікнах протяглися, граючись, промінці сонця. Переходить додолу на багнети прихилених до стіни рушниць. Солдати дістали до рук пруття.

Двома довгими рядами поставили їх: будуть гнати "крізь лави".

Кого?

Якогось жидка, в порваній сорочці на виснаженім тілі, з ярмулкою на півоголеній голові.

От його виводять.

За що присуждена йому така кара? Хто знає? Давні то діла! Може, за крадіжку? Може, за грабунок або розбишацтво. А може, й накле...

А солдати посміхаються й думають: "Для чого нас нагнали й поставили стількох? Та ж він і половини не знесе!"

Але от штовхнули його між ряди. От він іде... І він іде прямо, не спотикається, не падає. Приймає удари і виносить їх.

Лють розбирає тоді солдат, він все ще йде! Він іде!

І пруття свистять в повітрі, як чорти, оповивають тіло, як змії. І кров з виснаженого тіла бризкає та й бризкає, не перестає бризкати.

— У-а! У-а!

Раптом один солдат влучив надто високо і збив засудженому ярмулку. Через кілька кроків це завважив засуджений. Він робить рух, ніби обмірковуючи, й рішуче йде назад: він не піде з непокритою головою! Він вертається до місця, де лежить ярмулка, нагинається і підіймає її і знову йде далі — спокійний, облитий червоною кров'ю, але з ярмулкою на голові. І так іде, поки не падає.

І коли він упав, підлетіла душа й схопила ярмулку, що коштувала стількох зайвих прутів, і полетіла з нею до брами неба.

І третій дар так само було прийнято.

І праведні заступилися за душу: брама раю після трьох дарунків розчинилася перед нею.

І з високого престолу було сказано:

— Справді, прегарні дарунки, на вдивовижу гарні... Користи з них нема, для вжитку не годяться, але для прикраси — яка роскіш!

"Вважай, Ізраелю!"

В Томашові — маленькім польському містечку, що стоїть на галицькому кордоні,— одного прегарного, ясного дня з'явився молодий хлопець-бідар, про якого ніхто не знав, звідки він, хто він, де днює він і де ночує і який тільки коли-не-коли приходив і просив їсти.

Ну, що ж — "всякому, хто простягає руку" — треба дати. До того ж, і хлопець не брав нічого — ні грошей, ні страви, тільки сухий хліб. Тому й поготів не годилося розпитувати: їсти хочеться всякому живому сотворінню. А проте люде завважили, що хлопець якийсь чужий. Очі його, здається, дивляться далеко-далеко, а що в нього перед носом, того він не бачить; його вуха постійно рухаються, так, як у декого брови, ніби він якісь голоси ловить у повітрі,— хоча б навколо було тихо, як у домі молитви перед звуком сурми. І тому, що він ніби бачить і чує так далеко, він раз у раз задуманий. Коли його питають про щось, він прокидається, ніби душу його покликали з того світу. І коли одповідає він, то говорить "так" або "ні"; инакше — заплутається у власних словах, як у сіті, на чолі виступає піт, і нібито не сила йому возволитись.

Траплялось часом, що якийсь господар чи господиня надумаються використати хлопця — послати його до якогось в

тій або иншій справі. Тоді він пропадав на кілька день, а потім приносив відповідь несподівану й непевну. І все те — крий, Боже! — не через лінощі, а через свою задуманість.

— Ну що, застав ти такого-то дома (того, куди його посилали)?

— Тільки сьогодні.

— А досі?

Виявилось, що, йдучи до тих, куди його послано було, він надибав по дорозі мишенятко. Мишенятко жалісно попискувало, мабуть, не могло натрапити в свою нору... А далі до нього озвався згори якийсь птах, і він поспішив за ним — і таке инше,— отже, тільки сьогодні прийшов він туди, куди йому було треба. Йому одповіли... але що відповіли йому, він або забув, або переплутав, або, може, і з самого початку не зрозумів; і все вийшло якось навиворіт... І наївно посміхаючись, простягає він суху руку за шматком хліба — за всі ці дні у нього нічого не було в роті.

В бідному містечку, де довгими літніми днями робити нема чого, сидять господарі коло вікон, позіхають, поглядають на базар,— а ну ж чи не трапиться хоч там чогось вартого уваги. Отак стоячи коло вікна, побачив один господар зайшлого і вбогого хлопця і покликав його до себе — робити все одно нема чого, всі мухи половлені й передушені; ну, так він почне його розпитувати.

— Зайди лишень, хлопче, до хати.

Але юнак похитує головою: він не хоче.

— Чому?

— Так,— говорить він.

Засміявся хазяїн, не лінується, виходить з хати до хлопця, сідає на порозі й починає:

— А як звать тебе, хлопче?

— Як мене звати? — повторює за ним юнак.— Аврам! Здається, що Аврам? Так, Аврам!

— Як? Ти не певен?

Ні, він ніколи не знає напевно, хіба можна буть певним? Так багато на світі такого, що тільки здається. Сміється хазяїн.

— А прізвище твоє як?

Але щодо прізвища хлопець не має ніякого поняття. І він наївно перепитує, невже й воно потрібне.

А хазяїн йому говорить:

— Авжеж! Аврамів може бути багато, легко переплутати...

— Ну, так що?

— А чий ти єсть, хлопче?

— Пан-отців.

— А як звати твого пан-отца?

— Так Отцем і звати.

— А де ж живе твій Отець?

— Там, де і твій живе! — І Аврам підносить палець вгору, показуючи на небо.

— Молодець удався, що й казати! — посміхається хазяїн і знову питає:

— А другого батька в тебе немає?

— Нема.

— А мати?

— Хіба треба?

Сміється, за боки береться хазяїн, а хлопець питає:

— Я можу іти?

— Зараз, зараз! — одповідає господар, розстаючи од утіхи: — А звідки ти прийшов, такий розумний?

— З села.

— А як зветься те село? Де воно?

Цього хлопець не знає.

— А далеко звідси?

Далеко. Він ішов, і йшов, і йшов...

І юнак стільки разів повторює слово: "йшов", що вже й язик в нього заплітається, і тоді він кінчає: "і ще йшов!"

— Скільки днів і скільки ночей?

Він не рахував.

Надумався господар спитати:

— А молитися ти вмієш?

Молитись?! Хазяїн повинен був пояснити йому, що то значить: "молитись". Аж по дев'яти мірах хазяїнової мови, догадався хлопець, що "молитися", то значить: розмовляти в Отцем.

— Атож, атож! — ствержує хазяїн, і йому здається, що в нього, в середині все перевертається од сміху.

Юнак знає молитву: "Вважай, Ізраелю!".

— А хто навчив тебе?

І юнак оповідає, що коли він ішов до містечка лісом, зустрів він одного дуже старого чоловіка. І той чоловік сказав йому, хто його Батько, і навчив з ним розмовляти, а саме говорити: "Вважай, Ізраелю!.." І хоча він не розуміє, що то говорить він Отцеві, але той дід запевнив його, що Отець ці слова розуміє, і вони подають йому втіху.

— А коли ж ти говориш з Отцем?

— Двічі на день.

І при тому він грає.

— Ти граєш? На чому?

— А на чому трапиться.

На селі він грав на травинках, на аїрі; потім його навчили робити сопілки, і він грав на сопілці... В містечку йому подаровано череп'яного свищика, так він на ньому свистить.

— Ну, а коли б тобі, наприклад, подарували скрипку?

Очі Аврама поломеніють: Ах, як би він бажав мати скрипку, таку, як у містечкових музик, а надто оту велику скрипку, що її носять на ремінному пасі. Ах, як би він грав!

— Стривай лишень,— все жартує господар-слідчий,— може, тобі й куплять такий струмент. Тільки покажи ти раніш, що ти умієш.

Хлопець виймає з пазухи череп'яного свищика й свистить.

І як він свистить, на піднебессі починається якесь метушіння, пташки злітаються зграями, шугають довкола, в вишині, а юнак, поглядаючи вгору, посміхається їм. Далі знову ховає свого свищика. Господар проте голови не підіймав і всього того не бачив. Але на свист виходять з дому господиня, за нею служниця; до вікон наближаються дві молоді пари; всі виглядають. Хочеться господарові показати своє уміння розпитувати, і він знову говорить до хлопця:

— А чим ти жив у лісі?

Він жив грибами. А так принаймі знається на грибах!

— А раніш, на селі?

— Тим, що люде давали.

— Хто давав?

— Селяне, селянки, навіть піп і шинкар.

— Що ж вони тобі давали?

І хазяїн затаїв віддих. От тут, як шило з мішка, виявиться неправовірність хлопця.

А хлопець наївно одповідає, що давали всього: і капусти, і борщу, і м'яса, і хліба, але він їв самий хліб, решту він брав і розкидав пташкам.

— А чому ж самий хліб?

Так. Він любить самий лише хліб, нічого иншого він не любить.

Про те, що він їсть, його спитав і дід у лісі. І коли він сказав, що він їсть самий хліб, той дід сказав, що любить його за те. І він нагородив його, навчив розмовляти з Отцем, і діда того він так любить, так любить. І так поважно читає він: "Вважай, Ізраелю!" тому, що так велів йому дід...

А хазяїн все веде свій допит:

— А коли б той дід наказав тобі красти?

Він би крав!

— А грабувати?

Він би грабував. Але він ніколи не накаже такого. Він добрий, той дід...

— Але все-таки, коли б дід наказав тобі вбити людину?

Він убив би.

— І ти б не побоявся свого Пана-Отця?

— А чого ж я маю Його боятися?

— Він може покарати.

І в перший раз лице юнака усміхнулося.

— Жартуєте: Отець не карає.

На той час покликано до передвечірньої молитви. Хазяїн пішов до школи, щоб у перерві між передвечірньою й вечірньою молитвою розказати, як розумно допитував він юнака.

Ця розмова, мабуть, довго була б для містечка подією, коли б не инша пригода...

Містечкова громада мала свого оркестра: дві скрипки, флейта, кларнет, тулумбаси, а до всього того, як водиться,

контрабас. Бідний оркестр, грає на жидівських заручинах та весіллях, збирає копійки в Пурим і Хануку; а часом, як усі інші оркестри розібрані, його запрошують грати на балі до дрібних панків. Особливої премудрості музики не виявляють.

І от сталася така пригода. Зимового досвітку однієї п'ятниці вертається оркестр з панського балю. Всі йдуть веселими ногами; випили мало не натщесерце, а як християнської страви їсти не можна, то закусували самим хлібом. Ідуть всі на різно, наспівують, кричать, сперечаються. Контрабас, що несе найтяжчого струмента, волочиться позад усіх, ледве виволікає ноги з глибокого снігу — він уже старий і слабосилий. Як не кричить він, як не просить, як не благає, щоб не бігли од нього, ніхто не слухає. Весь натовп бреде нароздріб, жартують, перекидаються лайливими словами: ніяк не можуть розділитися грішми. До того ж, сказано вже, усі не зовсім тверезі... А тим часом розгулялася негода; повіяло снігом... Люде наддали ходу; вітер протверезив їм голови — вони побігли. Добравшися до містечка, всяк поспішав до своєї оселі, упав до ліжка і заснув, як мертвий. Але довго спати не довелось: бас не прийшов до дому. Метнулася його жінка по музиках, голосить, тягне з постелі: де чоловік, де мій чоловік?!

П'яні від вина, приголомшені сном, музики доходять до свідомости, догадуються, в чім справа; жах розбирає їх — побігли шукати баса; а тут ні дороги, ні стежини — всюди білий рівний-рівний саван — свіжий невинний сніг. Як тут знайти, де лежить бас.

Так і вернулись ні з чим. Одна тільки надія, що, може, бас догадався і потрапив до якогось фільварка.

Минає день і ще день. Мороз подався, сніг напіврозстав; і от у п'ятницю, саме як люде йдуть до лазні, поїхали до містечка і спинилися на базарі селянські сані, на санях

замерзлий бас. Небіжчика зразу ж обмили і поховали до вечора, ледве управились до суботи... боялись, що дізнаються і різатимуть.

На другий день удова не дає в школі розпочати читання Тори: п'ятеро маленьких гробачків зосталося після баса. В суботу ввечері — збори. Кличуть музик. Але вільних прибутків громада не знайшла: порішили, щоб музики обходились без баса, а вдові виплачували його пай; але музики кричать: "Ні! Незгода!" Оркестр без баса — та це ж зовсім не оркестр. На жидівських святах, за дозволом громади, ще можна було б обійтись, але пан без баса і до танцю не стане. Рабин почав доводити, що рятунок єврейської душі важливіше панського танцю, але музики завважали, що рабин — нехай вибачає — в музиці їм не указ. Піднявся ґвалт, крики, зухвальство!

А тим часом господар, що так мудро допитував хлопця, ударив рукою по столу.

— Тихше, панове громадо!

Він має готову пораду: він має хлопця, що дуже охотиться грати на контрабасі і напевно вміє. Нехай видадуть за нього вдову,— то й вовк буде ситий і вівці цілі; до того й громаді все це не стане й копійки...

Дуже можливо, що господар гадав тільки пожартувати, але рабин і громада з одного боку, музики — з другого ухопилися за цю пораду, як той, хто тоне, за дошку. Вдова погодилась, хлопець Аврам так само. І того ж таки місяця справили весілля.

Так несподівано придбав Аврам жінку, п'ятеро дітей зразу і баса з смичком.

З жінкою він живе в згоді: додому він не з'являється, ночує за дверима; цілими днями десь пропадає. Хіба трапиться в містечку свято або баль у пана,— тоді він грає. Дойме його голод, постукає до жінки в вікно, подасть вона окраєць хліба, і він знову щезне, аж поки не захоче їсти. Допитують басиху сусідки, як їй живеться. Сміється: краще і не треба! Чого ще бажать їй, старій жінці? Він не їсть, не п'є; поганого слова їй не скаже; з оркестром рахується вона, його заробіток видають їй на руки... Чого ж їй не стає?

І Авраму, очевидно, теж добре. Спочатку він сильно терпів від музик: він ніяк не попадав в такт, бас грав своє. Музики вже й грать перестануть, а Аврам поважно веде свою партію, ніби приграє якомусь иншому оркестрові, що грає десь далеко-далеко і що чутно його тільки йому самому. Але з часом до цього звикли. Коли грали в панів, то вже знали, що робить: коли п'єса кінчалась, хтось з музик хватав за смичок і придержував. А на єврейських весіллях, то иноді зумисне попускали Аврамові грати, а гості сміялись. Так і веселили добрих людей, особливо за великою вечерею!

Громада, звичайно, була задоволена з Аврама. Тихий, чистий, сидів він завжди лицем до стіни, спиною до людей, щоб ненароком не глянуть на жінку... На весіллях нічого в рота не брав: у нього свій шматок хліба з собою. Ніхто не бачив навіть, коли він його їв; крім того, він цілий рік заступав обов'язки синагогального стукача.

А це тому, що він мав звичай тричі на день грати на басу своє: "Вважай, Ізраелю!" Вранці, як сонце сходило, ввечері, як воно заходило, і опівночі. Удосвіта і ввечері він грав на луках за містечком, а опівночі на базарі. І звуки його баса розпливались в мовчанні матері-ночі, вривалися через ворота, двері та віконниці, у хати й серця. І в цих звуках було щось наївно-глибоке, і ті, кого не будив молоток синагоги, і ті навіть

прокидались од звуків — бу-бу, буу-буу! І мимоволі підіймалися люде з ліжка для служби Господу, світили свічі і поспішали до опівнічної молитви.

Иншого разу, бувало, панок кидав свою панну серед танцю, підбігав до Аврама і драв його за пейси за те, що грає не в такт; громадяне на святах сміялися з Аврама, але весь рік, як прокидалися од його контрабаса до опівнічної молитви, зітхали і говорили:

— Немудрий він, бідолаха, але в його звуках щось є, щось повинно бути.

А дехто додавав:

— Бідна, німа душа. Хоче промовити до Господа, і нема в неї иншої мови.

Одного разу відбулося в Томашові знамените весілля, таке весілля, яке буває раз на сто літ. Та й справді! Старшина люблинської громади видавав свою дочку за сина краківського рабина, а Томашів якраз на півдорозі між цими двома містами.

Люблинський старшина бажає ушанувати краківського рабина, нехай знає він, з ким поріднився.

Наказав викотити з льоху бочку червінців на весільні видатки і наперед послав людей до Томашова, щоб приготували все по-королівськи, так, як воно й личить люблинському багатієві-старшині, якому випала честь посвоячитися з краківським рабином.

Приїхали люблинські люде до Томашова і — перше діло — почали шукати місця для весілля; будуть гості з Люблина, з

Кракова та й місцевий, томашівський люд. Понаїздять багатирі, домовиті господарі, славетні люде, учені, рабини й судді...

І три оркестри будуть грати. Люблинський оркестр, краківський оркестр, та й томашівці не хотять поступатися.

Осторонь, мало не за містечком, стояла величезна шопа, де взимку сушаться купецькі дрова,— тепер вони на Вислі й пливуть до Гданська. Найняли люблинські люде ту шопу; як Ноїв ковчег завбільшки, наказали розмалювати її знадвору всякими картинами, оббили її з середини, як кушу, дорогими килимами, розставили столи з одного кінця ковчега до другого, окремо для чоловіків і окремо для жінок, прикрасили стіни шанделями й паперовими ліхтариками — то-то роскіш для сорока десятків гостей. І входи поробили; окремо для жінок, окремо для служників, окремо для музик, а посередині великі ворота, з вінцем Тори угорі — для краківського рабина і инших гостей...

І день весілля прийшов. Гості все їдуть та ідуть; розташовують їх по хазяйських домівках. І всяк уважає те за найбільшу честь для себе і поступається гостеві найкращою кімнатою. А коли гості сіли за велику вечерю, коли свічі порозгорялися в шанделях та паперових ліхтарнях, коли засяяло дорогоцінне каміння в сережках та на чолах у жінок, тоді ковчег виповнився світлом святої Тори — краківські та люблинські учені; томашівські — посередині... А на чолі зібрання — краківський рабин.

З'явилася ціла лава служників з рибою на великих полумисках; задзвеніли срібні ножі та виделки; чути гомін за жіночим столом; спливає він в учену розмову за столом краківського рабина — і все те уривається з голосною "веселою" музикою... Три оркестри!.. Грім іде, дрижать на

радощах огники по столах і кругом — по стінах; а краківський рабин обперся на спинку свого крісла і п'є втіху.

Він був великим знавцем музики...

Од "веселої" музики перейшли на "валашську", навіть не перейшли, а перепливли — такий непомітний був перехід — тече, пливе валашська мелодія. Грає краківська скрипка, словами промовляє, розкриває серця й западає в них... І три оркестри підтримують її.

І здається, ніби вода тече, ніби Висла та розлилась, сяє і колихається, гомонить і тремтить на честь нареченого і нареченої, на честь краківського рабина і дорогих гостей; а над рікою літає диво дивне — літає пташка, грає-співає солодко-солодко, на голос тихої та сумної молитви. Раптом переривають її вигуки, високі й радісні звуки, і знову спадають до тихої сумовитої молитви: — правда, радість велика, але ж не можна забути про вигнання, про блукання Шехини...— та й знову вигуки радощів: все-таки — таке весілля, збір таких учених, і краківський рабин на чолі!.. (компонував музику люблинський кантор...)

І раптом оркестр підіймається високо-високо, всі струменти грають, все голосніше й голосніше, вгору, вгору, ніби переходять з одної ступені до другої, все гуде, все танцює, все сяє, і раптом усі уривають... ніби струни на всіх струментах відразу полопалися... Тихо, і серед тиші чутно тільки: "Бу! бу! бу-у!"

Один Аврам грає далі; всі очі обернені на його плечі,— тихо, ніхто й бровами не рушить, тільки Аврамова рука ходить і тягнеться і веде за собою смичок:

— Бу, бу, буу, буу!..

Це — музики нарочито підстроїли таку штуку, щоб розсмішити гостей...

Але їм не пощастило.

Дивляться музики і ждуть, що от-ото приснуть усі сміхом, але всі дивляться на Аврама, переводять очі на краківського рабина; в його присутности ніхто не посміє сміятись. Обличчя збираються в зморшки, кривляться губи, сміх випирає з очей, але глянуть на краківського рабина і ждуть. А краківський рабин сидить, обперся високою хутряною шапкою на спинку свого крісла, брови нависли над очима,— чи не задрімав він, краківський рабин? А бас все виводить:

— Бу, бу, буу, буу!..

Моторошно стає людям.

І раптом всі очі перебігають до краківського рабина, до середніх воріт.

За ворітьми гомін, чутно кроки.

Служники підбігають, одчиняють ворота і, перелякані, кричать:

— Ні, ні! Для вас, для старців, буде окрема вечеря!

Ясно, що бідарі хотять увійти. Краківський рабин підводить очі, хоче щось сказати; мабуть, накаже пустить, що ж має він робити?

Але тієї ж хвилини в воротах з'являється дід, у подраному каптані, з розпатланими сивими пейсами й бородою, старець, як усі старці, але очі глядять з величністю короля і рухи руки — королівські. Перелякані служники відступають перед його поглядом; неохоче, з великою пошаною одчиняють ворота; він махає рукою, і вони несамохіть розступаються і дають дорогу...

І дід в лахміттю старця з старців, але з королівською поставою і поглядом, увіходить в ворота, за ним цілий натовп старців. Він доходить до середини шопи і там зупиняється, за ним довгою лавою стає стареча братія. Всі вражені, всі дивляться мовчки.

Краківський рабин теж мовчить. Тільки Аврам веде своє; і всім видко, як дрижить його зігнута спина, як рука водить смичком взад і вперед, і бас зворушливо й поважно стогне:

— Бу, бу, буу, буу!

І старий король в старечому лахміттю за кілька хвиль одкриває свої уста — гості нахиляються наперед, через столи, инші то зовсім виходять з-за столів, але без гуку, навшпиньках, ніби магнітом тягне їх до старечих уст, до тих уст прив'язані всі очі.

І старець говорить одно слово: "Північ!.."

— Рабине з Кракова! — каже він далі.— Аврам грає на опівнічну молитву. Ви не вірите, краківський рабине, так ви почуєте. Ради високої чести — почути, як Аврам грає на опівнічну молитву, судилося вам, щоб ви засватали за свого сина дочку люблинського старшини і щоб Томашів був вам на півдороги. Ради вас почують і инші, але не всі так, як ви. Ви знаєтесь на музиці.

— Бу, бу, буу, буу! — грає своє Аврам. А натовп, захоплений, ніби заворожений, мовчить. І дід-старець підіймає праву руку, подає знак дахові, і дах розійшовся, півдаха направо, півдаха наліво, як крила кущі.

Показується небо,— зоряне, яскраве небо. Над дахом, що розійшовся, пливе місяць. Тихо проплив він. І от як він проплив; старець ще раз підносить руку, і розверзається небо. Пливе на висоті море самородного світла, і в цьому світлі, що тремтить і хвилює, чутно, як співають і грають — то хори небесні творять опівнічну молитву; янголи-співці співають, янголи-музики грають, і всі ведуть одну мелодію, і бас Аврама приграє їм, впливе в одному співі світла, що колихається, і підіймається, і дрижить в високості.

І в тремтінні застигли всі гості.

І ще подав знак старець, і замкнулося небо; припинилася гра; зорі пливуть, і моргають, і дрижать, немов від тихої та сумної радости...

І ще один знак подає старець, і обидві половини даху спадають знову і змикаються. Всі закам'яніли, сидять, ледве дихають, тільки бас Аврама все тягне:

— Бу, бу, буу, буу!

І раптом смичок і бас випадають йому з рук. Він встає, повертається лицем до люду й починає: "Вважай, Ізраелю, Господь Бог наш, Господь єдиний!.." І проказує це на той самий мотив, що грали в небесах.

Скінчив і впав непритомний...

Дід підхопив його.

— Віднесіть його до богадільні,— наказав він слугам.

Слуги взяли його й винесли...

— Рабине з Кракова! — сказав дід після того, як Аврама винесли,— не на весілля приїхали ви, а на похорон.

Аврама покликано до небесного лона, там не ставало баса...

І дід щез з усіма старцями...

Так воно й сталось.

Аврам-бас другого ж дня вранці упокоївся у домі молитви, і краківський рабин з усіма гостями були на похороні.

А старець той, як повідають, був сам ребе Лейб-Сорес...

Дуже можливо...

Дива на морі

В землі Голляндії, в напіврозваленій хатині на березі моря, так само жила "німа душа" — єврей-рибалка Сатя. Ім'я те може було дано по його прадіду Саадії, але він про те не знав. Він взагалі мало що знав про єврейство. Споконвіку рибалка, він дні й роки пробував на морі. Всього одним-одна єврейська сім'я серед багатьох неєврейських... що він міг знати? Сатя ловить рибу, його жінка плете волоки та порається по хазяйству, малі діти качаються по піску та шукають бурштину... Тож коли виїде

Сатя на море та почнеться буря і небезпека почне грозити рибалці, то ні сам він — на морі, ні його сім'я — дома — не вміють навіть "Вважай, Ізраелю!". Сатя мовчки поглядає на небо; його жінка рве на собі волосся, кидає розгнівані погляди вгору, до розгніваного темного неба, а діти падають на пісок і разом з иншими дітьми волають: — "Санта Марія, Санта Марія!"...

Та й звідти їм було знати більше? Пішки ходити до сусідньої громади — далеко. Їздить сім'ї, що ледве заробляє на хліб,— незмога. Та й море до того ж держить при собі... Батько Саті, дід Саті і прадід його загинули в морі. Але таку вже силу таїть воно в собі, те море: воно — найстрашніший ворог людини й дуже часто лукавий ворог, і все-таки його люблять, і тягне до нього людину, немовби магнітом. І не можна одірватись од нього: і хочеться жити на ньому, і загинути в ньому.

Один тільки єврейський звичай заховала сім'я — Судний день, Йом-Кіпур.

Напередодні Судного дня рано-вранці вибиралася найбільша рибина. І вся сім'я йшла з тією рибиною в город і оддавали рибу громадському різникові, в которого і розговлялись після посту.

Весь Судний день сім'я перебувала в Голляндській молитовні, прислухалась, як хор співає, як орган грає, як кантор щось говорить по-своєму... Розуміти вони не розуміли ні єдиного слова: дивилися тільки на Святу скинію та на проповідника в вишиваній шапці, коли золота шапка вставала, і вони вставали, і коли золота шапка сідала, сідали й вони. Инколи, бувало, задрімає Сатя од утоми, тоді сусід ліктем будить його, коли треба вставати. З цього й складався весь їх судний день. Що це день Небесного суду, що риба в воді тремтить і що на небі робиться, про те Сатя не знав. У нього

просто був звичай: в Судний день слухати хор і орган, не ївши після "ключевої" молитви (він навіть не знав, що ця молитва називається "ключевою"), ішов він до різника вечеряти... Сам різник знав теж небагато, мало чим більше од Саті. На те й Голляндія!

Зараз же по чорній каві його жінка й діти вставали, прощалися з різником і його родиною і, побажавши одно одному щастя в новому році, йшли пішки вночі до моря. Не "додому", говорили вони, а "до моря".

— Як же так? Та ви ж города ще не бачили? — говорять, бувало, різник та різничиха.

Кривиться Сатя.

— Город?!

Сатя неговіркий, море навчає мовчати: Сатя не любить города. Тісно, без повітря, без неба. Тільки смужка од даху до даху. На морі ж простір... дихається там...

— Та ж воно ваш ворог, ваша смерть! — пробують переконать його.

— Але ж хороша смерть!

Сатя хоче скінчити свої дні так само, як скінчив його батько й дід,— щоб море поглинуло його, здорового,— не хворіти, не подихати поволі на ліжку... Слухати, як плачуть, а потім бути закопанцем в морську землю — бррр!.. Холодом подихає на Сатю, тільки згадає він про такий похорон...

А там вся сім'я пішки йде до дому, до моря...

Йдуть всю ніч, і ледве почне займатись на світ, ледве помітять золотий відблиск пісковатого берега і блисне перед ними дзеркало моря, радість виповнює їх, і вони б'ють в долоні.

Жених не радіє так своїй нареченій.

І так минає рік за роком.

Міняється рибалка, рідше міняється різник, звичай зостається звичаєм.

А весь той звичай складається з посту, хору, органу, великої риби за вечерею після останньої молитви, прощання і взаємних побажань...

Все це вкупі єдина нитка, що в'яже Сатю з єврейським світом.

І одного разу, в п'ятницю, став світ світати... Море стиха прокидається. Воно ледве дише, ледве чутно його буркотання, воно ліниво протягується, марить,— воно ще заспане... Де-не-де в блакитній далечині затремтить двоє білих крил, птах щось прокричить там... і знову тихо... Тихі відблески літають по морю, золоті латки перебігають по жовтому піску, зачинені стоять ще рибальські хижі на березі... Тільки одні двері риплять: виходить Сатя.

Сьогодні переддень Судного дня. Побожне й поважне обличчя в Саті, тихо світяться його очі, і він виходить на боже діло: ловити рибу для святого дня.

І підійшовши до човна, береться він за ланцюг, що держить човен при березі. Ланцюг гримить. Справа і зліва чутно голоси:

— Не треба! Не треба!

Це кричать сусіди, повисувавши голови з маленьких віконечок.

Спокійно і тихо лежить далеко й широко розкинене море,— злите з краєм свіжого, передранішньо-радісного неба... Ледве дихає воно, море, ледве морщиться воно коло берегів, і як у ласкавої бабуні, перебігають світло-блискучі усмішки між його зморшками... І щось шепоче воно; чарівну казку розказує море розкиданим, довгим баговінням, ніби волоссям, укритим скелям, і усміхаючись, граючись, немов гладить море їхнє волосся. Але рибалки краще знають море і не вірять йому.

— Не треба...

Тепер море колихається, а потім розколишеться воно, трісне одразу світле дзеркало вод, і гра перетвориться на щось грізне, тихий шепіт на крики й галас, із зморшок попідіймаються хвилі, вали, що почнуть ковтати човни й барки, як левіятан дрібну рибчину...

— Не треба!..

І босий дід, з розвіяною і сивою головою, без шапки, з поморщеним, як у моря, обличчям, але без його фальшиво-солодкої усмішки, виходить з хатки, підходить до Саті й кладе йому руку на плече:

— Дивись!

І показує йому на маленьку чорну цятку на краю неба, що тільки рибальське око може її запримітити.

— З цього виростає хмара...

— Я буду дома раніше,— од повідає Сатя,— одну рибу хочу піймати.

І поважнішим стає обличчя старого сусіди.

— В тебе жінка й діти, Сатіє!

— І Бог на небі! — одповідає Сатя з надією. Він іде нині виповнити Його заповіт. Він одштовхує човен і вскакує в нього.

І легко, як пір'їнка, носиться Сатин човен по морю. І море колихає його, солодко, воркочучи так ласкаво й пестливо, оперізує і оточує його своїми перлами. А старий рибалка стоїть на березі й шепоче:

— Санта Марія, Санта Марія!

Легко літав човен Саті по морю — зручно закидає Сатя свою сіть, і тяжкою, все тяжчою стає сіть. І всіма своїми силами ледве-ледве втягає він її в човен, але знаходить — баговіння, морські зорі і ні одної риби.

Старий рибалка на березі давно вже згубив його з ока. Сатя вже третій, четвертий раз витягає сіть: нелегко її витягти, різні морські рослини позапліталися в кожне її очко — і ні одної риби.

А море колихається і розколихується все дужче... На небо випливло сонце, але вогке його світло,— заплакане сонце. А чорна цятка на крайнебі простяглася тим часом попід сонцем, як жовта змія, стає все темнішою й темнішою і посувається до сонця.

Вже й полуднє стало, а Сатя все пливе та й пливе, все пробує й пробує своє щастя...

"Господь,— думає він,— не хоче, щоб я цього року довершив його заповіт. Треба плисти назад!"

І сумно стає йому на серці. Він, либонь, согрішив перед Богом, і Господь сей рік не хоче споглянути на його жертву. І він міцно бере в руку весло і хоче вже повернути свого човна назад. Але тієї ж хвилини щось бризнуло йому в лице. Сатя озирається і бачить, як велика золота риба викидається, граючи по морю, й ударяє хвостом по воді.

Ех! Цю рибу він повинен піймати! Цю рибу Господь послав йому, зглянувся на смуток його, на його тугу, на його бажання виконати заповідь.

І він повертає човен і женеться за рибою.

А море вже розколихалося, хвилі підіймаються все вище й вище... Півсонця вже хмарою закрито; тільки пучечки білого проміння скоса прориваються крізь хмари. А риба пливе по хребту хвилі і Сатин човен за нею та й за нею. І раптом щезає риба: між нею і Сатиним човнем підіймається нагнана, надута вітром хвиля.

— Дурить, заводить мене,— думає Сатя і знову хоче повернути човен і пливти до берега. Але на ту ж мить хвиля заспокоюється, ніби раптом кудись провалилась; і ось — мало не до самого човна — підпливає риба і дивиться на Сатю великими очима, ніби благає його: "Бери мене! Бери мене! Виконуй заповіт, нехай удостоюся я послужити Богові!"

Обертається Сатя, пропадає риба. Нова хвиля набігає між нею й човном, і знов починає гніватись море! Не пестливу пісню співає воно, — море! — воно сердиться: яке зухвальство! В таку пору плавать по ньому! Ступати по його хвилях! І ніби злякалося моря, сховалося сонце за хмарою. Тільки цього, видно, й дожидався вітер. Визволився він і кидається з нестримним завзяттям, січе, немов пруттям шмагає, і все більше дражнить море. А море шумить і гуде, ніби тисячі басів грають в його череві, сотні барабанів в його хвилях.

— Додому! Додому!— стукає Сатине серце. І він збирає сіті в човен, все міцніше береться за весло і працює з усієї сили; жили на його руках от-от полопаються од напруження. Як порожній горіх, літає човен, вгору і вниз, по хвилях. Зчорніло небо,— сердито темне, поламане море. А він все працює веслом: додому, додому! Нараз він бачить: щось підпливає до нього збоку. Людське тіло пливе, утопленицяця, це — жінка: поперед неї пливе волосся, чорне волосся — у його жінки таке волосся... З-під волосся показуються білі руки — у його жінки такі руки... І голос лунає: "Рятуй!" — його жінки голос, матері його дітей... Вона, видно, попливла за ним на другому човні. Вона потопає, вона кличе на поміч... І він бере праворуч, править до тіла, але море не пускає. Хвилі підіймаються між ними, буря реве і виє, але й серед бурі він чує її голос:

— Поможи, поможи! Сатя, поможи!

І він напружує останні сили, щоб доплисти.

І от він уже недалечко од білої плями. Волосся вже не видко, тільки намокла, напівпотоплена сукня... Веслом можна дістати... Але раптом між ним і його жінкою наростає вал, одпихає її в один бік, а човен у другий...

— Привид! — думає Сатя, згадуючи, що те саме було й з золотою рибою. І неохоче кидає він погляд до берега і бачить, що вже засвітилися вікна в рибальських хатах!

— Судний день! Йом-Кіпур! — згадує Сатя і враз пускає весло з рук.

— Роби зо мною,— кричить він до неба вгору,— що хочеш! А я в Судний день гребти не буду!

А вітер рве; хвилі кидають човен в безодню; і Сатя, як пустив весло з рук, так і сидить, спокійний і широко розплющеними очима дивиться то на замкнене небо — вгору, то на кипляче, спінене море — вниз.

— Роби зо мною, Господи, що хочеш! Да буде воля Твоя!

Нараз згадав він мотив хору, підтримуваний органом, і починає наспівувати цей мотив.

Німа душа, одну тільки мову має він, щоб говорити з Богом, — і він співає.

Небо стає все чорніше й чорніше, хвилі підіймаються все вище й вище, щораз гостріше дме вітер... Човен кидає то вгору, то вниз з гори, одна хвиля перекидає його другій... Одна вириває і геть односить весло; друга набігає ззаду і з роззявленою пащею женеться за човном... Вітер виє, як тисячі вовків, і до цього гуку вливає Сатя мотив молитви: "Хто упокоїться і хто призначений на блукання"... як хор, підтримуваний органом.

Хвиля б'є в човен. Сатя хоче вмерти, співаючи, перекинувся човен...

Але смерть йому ще не судилася...

Дві білі постаті, немов виткані з туману, ідуть босі, побравшися за руки, з розпущеним волоссям і осяйними очима по морю. І ледве човен Сатин перекинувся, підходять вони, підіймають його, беруть його між себе і ведуть попід руки і ступають з ним по хвилях, немов по куп'ях та грядках і так ведуть його попід руки серед вітру й гуку. Він дивиться і хоче говорить, щось спитати хоче він, але вони говорять йому:

— Співай краще, Сатіє, співай! Твій спів переможе гнів моря!

Вони йдуть з ним, і Сатя чує, як його човен пливе вслід за ними. Він обертається: човен і сіть, а в сіті загорнена золота риба.

І коли вони довели його до берега і відпустили додому, він застав у себе різника і різничиху.

В городі був пожар, то вони й прийшли до нього в гості.

І приготували рибу, і звичай зостався звичаєм.

"Гаразд!"

— Ви питаєте, чиїми заслугами сталося те, що я зостався євреєм?

— Тільки своїми і вже ніяк не заслугами предків. Я в тоді шестилітнім хлопчиком, мій батько — орендатором під Вільно, — так собі, простий єврей. І коли я зостався євреєм, то маю за це дякувати "Діду з Шполи".

Ви дивуєтеся, як я міг знати тоді "Діда з Шполи"?

Але ж Дід із Шполи ще не був тоді Дідом із Шполи. Молодою ще людиною він тоді був і саме переходив тоді велику пробу блукань. Мандрував з старечою братією довгий час од одного кагалу до другого, з одного заїзду до другого — жебрак, як усі жебраки, обідраний, обтріпаний, як усі інші. А що там всередині на серці діється — ану довідайся!

Та й коли він перейшов ту пробу, йому все ще не настала пора об'явитись. А тому прийшов він до віденських рабинів, дістав собі дозвіл на різництво і став за різника по селах. І от не блукає вже він по світу, живе собі в околиці Вільни. Але "миснагіди" мають нюх: так вони щось відчули в ньому. Починають вони його переслідувать, вигадувать на нього, виказувати на нього суддям — хіба я знаю? — буцімто переступає всі заповіти Тори. На що тільки не годні миснагіди! Як сказано, було мені тоді років шість. Він заходив инколи і до нас — зарізати вівцю або й так, переночувати. І я дуже полюбив його. Та й кого иншого, крім батька та матері, міг я полюбити? Мій учитель,— то була людина запальна, сердита, душогуб та й годі, а цей — добра, щира душа, одним поглядом животворив він людей. А брехливі чутки тим часом своє зробили: йому заборонили різати. Видно, мій учитель так само був причетний до тих переслідувань, бо його одразу ж оповістили про те. Ледве різник зайшов до хати, мій учитель як не крикне: — "Віроотступник! Проклятий! Геть звідси!",— ухопив його за комір і викинув геть з хати. Мене різонуло по серцю, нібито ножем якимсь. Але учителя я боявся як смерти; і тільки тоді, як він замислився, вибрався я з дому та й побіг наздоганяти різника по шляху. Той шлях недалечко од нашого дому завертав до лісу, що йшов вже до самої Вільни. Що я хотів, не знаю, але щось гонило мене до бідного різника. Я хотів хоч попрощатися з ним, хоча б ще раз поглянути в його добрі, щирі очі.

Але біжу я й біжу, б'ю ноги об придорожне каміння. І нікого не бачу перед очима. Тоді я беру праворуч, глибше в ліс, думаю відпочити хоч трохи на м'якенькій лісовій землі. Зовсім зібрався вже сісти, як чую голос, здається, його голос. З самої середини лісу — його напівспівучий голос. Іду потихеньку я на той голос. І бачу його здалеку: стоїть він і читає щось, молиться. Прислухаюсь: читає він "Пісню пісень". Приглядаюсь пильніше і бачу, що те дерево, під яким стоїть він та читає, не подібне до инших дерев. Всі дерева ще голі й безлисті, а це зеленіє й цвіте і сяє, як сонце, і простягає своє розквітле віття в різника над головою, ніби яку шаху. І зграї пташок, стрибаючи по гіллях, підспівують його "Пісні пісень". І стою я, вражений, переляканий, з широко розплющеними очима, розкритим ротом і не рухаюсь з місця.

Кінчає він свою "Пісню пісень", і потухає дерево, щезають пташки. І обертається він до мене й говорить так щиро, од серця:

— Слухай-но, Юделе! (Юделе — це мені так на ймення). Маю про щось тебе просити!

— О, прошу! — одповідаю я з радістю. І думаю собі: напевне, він захоче, щоб я приніс йому їсти. І я вже мрію, як побіжу і використаю материні запаси для суботи.

А він і каже:

— Слухай-но: що ти бачив, нехай усе зостанеться при тобі.

Згасла моя радість, але я поважно й щиросердно обіцяю мовчати.

— Ось послухай, Юделе. Ти підеш,— каже він,— в довгу, дуже довгу і далеку путь.

Дивуюсь я: і звідки там візьметься в мене далека путь? А він і каже:

— Науку учителеву виб'ють тобі з голови, батька й матір ти забудеш — гляди ж, зостанься при своєму найменню! Юделе тебе звати — юдеєм, то й зостанься ж юдеєм!

Злякався, але з самого серця вириваєтьсяся:

— Зостанусь! Щоб я такий живий був! А на думці в мене своє:

— Ну, а їсти ж ви хочете?

Але не встиг я кінчити, як він щез мені з очей...

А на другий тиждень нашу хату оточили і мене одвели в кантоністи.

І минув час, і я, справді, все призабув... Все мені вибили з голови.

В глибині Росії служив я, серед снігів і страшних морозів. Єврея і в очі не бачив. Може, там тайкома і жили євреї, але я про них не знав. Про суботи і свята, про пости я не знав, все призабув я. А проте віри своєї не зрадив!

І що більше я забував, то дужче було в мене бажання позбутися мук і терпіння — разом всьому край покласти. Та тільки недобра ця думка спадала мені в голову, він виразно

ставав перед моїми очима, і я виразно чув його голос: "Зостанься при найменню твоїм. Будь євреєм!"

Що це не привид, я знав напевно. Я бачив його щораз старішим і старішим. Борода й пейси все більші, обличчя — все блідіше. Тільки очі давні, ті самі добрі, щирі очі й голос той самий, так, ніби скрипка грає...

Одного разу сікли мене; так він стояв коло мене, обтирав холодний піт з мого чола і по обличчю гладив мене та стиха говорив мені: "Не кричи! Це варто перетерпіть. Зоставайся євреєм!" І я витримав без жодного звуку, без жодного стогону, — так ніби не мене бито.

Одного разу, вже в останній рік служби, довелося мені ставати на варті, коло цейхгауза, за містом. Було надвечір. Мело. Вітер підхоплював цілі гори снігу, розбивав їх на голки, розпорошував на куряву; і снігова курява, і снігові голки носилися в повітрі, били й кололи обличчя. Ні очей не розплющиш, ні дихання не переведеш. Раптом почув я: ніби то люде проходять десь недалеко, і хтось говорить по-єврейськи: — "Сьогодні перша пейсахова вечеря!" Чи то був небесний голос, а чи то й, справді, люде проходили,— я не знаю й досі. Але ці слова впали мені до серця, як олово. Ледве дійшов я до цейхгауза та став ходити взад і вперед, огорнула мене якась чужа туга, такий смуток, що й пером не списати. І хочеться мені прочитати пейсахову молитву, а я хоч би слово пригадав. І почуваю, що десь глибоко-глибоко в моєму серці лежить вона, ця молитва (колись я знав її напам'ять!), і здається мені, що коли б мені згадати одно тільки слово, одно-єдине слово згадати б,— то і всі інші виявляються, потягнуться з мене, як ключ заспаних птахів з-під снігу. Але я ніяк не можу здумати першого слова. "Владарю небесний! — озвався я з глибини серця,— одно слово, одно тільки слово!" І молитва моя пролунала, видно, в добрий час. Мені пригадалося: "Рабами

були ми",— так ніби з неба кинули мені ці слова. І я виповнився радощів. Почуваю, що радощі затопили мене, що вона виливається з мене, ця радість, промінем б'є від мене, з мого серця. Ходжу я взад і вперед, з рушницею на плечах, читаю й співаю білому, запорошеному снігом, снами повитому світові — пейсахову молитву... І молитва ллється з моїх грудей, ллється і тягнеться, як золота нитка, як низка перлів... Ах, ви цього й зрозуміть не можете, ви й уявити цього не годні... Для цього раніш треба було б вас туди послати!

А вітер тим часом упав, хуртовина ущухла, і з'явилось ясне, яскраве небо,— білий, брильянтами осяяний світ... Тихо навкруги, далина — без краю і без краю — білість! Тиха, мирна, люба, безмежно далека білість! А понад тихою без міри далекою білістю показується раптом щось іще біліше, ще світліше, ще яскравіше. І воно йде, наближається з тої неокраяної далини... В білому убранні й молитовному накриттю. Накриття на плечах, над накриттям спереду тремтить довга срібна борода, вище — двоє променистих очей, над ними полум'яний вінець: обшивка того накриття — з срібними й золотими узорами. І от воно все більше, все ближче... І проходить повз мене, і як порівнюється зо мною, говорить:

— Гаразд!

Як скрипка заграла... І щезло.

Але ті самі очі і голос той самий,...

Вертаючись додому, я проходив повз Шполу. І я завітав до "Старого".

Я його пізнав, він пізнав мене...

Скарб

Спати в місяці червні в одній кімнатці, в чотирі аршини на квадрат, з жінкою і вісімкою дітей — втіха невелика, навіть на передодні суботи. І Шмерель-дроворуб справді-таки й прокинувся опівночі од тяжкої млості й задухи. Нашвидку помив руки, накинув на себе халат і босоніж вийшов з сухого пекла. Виходить він на вулицю — тихо, всі віконниці зачинені, а над сонним містечком розгортається високе, тихе, зоряне небо. Здається йому, що тепер він віч-на-віч з Господом Богом — да благословиться Його ім'я! — і говорить він, обернувшися до неба: "Ну, Господи, ниньки настав час, щоб ти вчув мене і благословив скарбом від скарбів Твоїх". Ледве проказав ці слова, коли гляне: біжить поперед нього вогник, прямує геть із містечка. Зрозумів він, що це воно й єсть. Хоче він побігти слідком, але згадує, що сьогодні субота і бігти не можна — пішов потихеньку. І як він пішов помалу, так помалу починає іти й вогник, віддалення між ним і вогником не збільшується, та й не зменшується. Отако іде він... Коли-не-коли в його серці озивається: "Ей, Шмерель, не будь дурний, скинь халата, підскоч та й накрий вогничок". Але Шмерель знає, що це спокусник говорить в його душі. Халатика скинув, він ніби ладен накрити вогничок, а сам на зло починає йти ще повільніше і з задоволенням помічає, що як він зменшив кроки, то й вогник так само іде ще повільніше.

От іде він так за вогником, йде та й іде; виходить помалу з містечка! Дорога в'ється змією серед полів і левад. А вогник все на тому ж віддаленні — не далі і не ближче. Хай би Шмерель і кинув свого халата, вогника він не накриє. А тим часом в голові його заходили думки: "Ех, якби піймати йому цей скарб — не довелося б тоді на старости літ дрова рубати: у нього й сили тієї що давніше немає. Купив би він жінці місце в жіночому відділі синагоги, щоб вона не турбувалася по суботах на святах: не говорила б, що нема їй де приткнутися; на Новий

рік та в Судний день у неї, в бідолахи, ноги вгинаються: діти всі сили з неї вибрали. Він би їй і нову сукню б справив, дві низки перлів купив би... Дітей найкращим меламедам в науку віддав би; для старшої дочки жениха наглядів би. А то тягне, бідна, за матір'ю кошики з ягодами, ніколи й волосся їй причесати; а коси в неї довгі-довгі, і очі, як у сарни...

— Добре діло було б скарб піймати!

— Знову спокусник,— думав він: коли не судилося, то й не треба! — В будень, то він знав би, що йому робити. А коли його Янкель був тута, він би не втримався... Ех, теперішні діти! Та й менший не кращий: з учителя сміється. Учитель хоче вдарити, а він його за бороду. А в кого то є час, щоб доглянути за ними? Цілий день — рубай та пиляй!..

Зітхає Шмерель, а сам іде далі й далі. Коли-не-коли підводить очі на небо: "Владико Небесний! Кого бажаєш випробувать? Шмереля-дроворуба? Хочеш дати, то давай!" І здається йому, що скарб пішов ще повільніше. Але на ту ж хвилинку він почув: забрехали собаки. Пізнає він ту гавкотню: це з Високого,— перше село за містом. І він уже бачить, як захиталися в холоднуватому передранішньому повітрі білі плями — селянські хати Високого. І тут одразу ж згадує, що він, мабуть, дійшов уже до межі суботнього ходіння. І він спиняється.

"Так! Тут уже край..." — думає він і каже, сам не знає кому: "Ти мене з пуття не зведеш! Се діло не Боже! Бог з людей глузувати не буде. Це діло нечистого!" Шмерель навіть трохи сердитий на нечистого і повертає назад до містечка: іде прудко-прудко; думає про себе: "Дома то й не згадаю про це... По-перше, вони не повірять... А як і повірять, то будуть сміятися з мене... Та й пощо мені хвалитись. Сотворитель знає, то й доволі з мене. А жінка, чого доброго, ще стане й

сердитись. Хіба я знаю? А діти — так ті напевно: голі й босі, бідолахи... На що ж маю доводити їх до гріха, щоб батька не шанували?"

Ні! Він і слова не скаже. Він навіть Господеві ніколи про це нагадувать не стане.

Коли він зробив щось доброго — Господь і сам пам'ятатиме...

І нараз він відчуває якийсь чудний, ясний спокій; по всьому тілу розливається тиха радість. Гроші все-таки не більше, як порох і тлінь! Багацтво може навіть з праведної путі звести. І йому хочеться дякувати Богові, що не довів його до спокуси. Йому хочеться заспівати... "Царю небесний!" — згадує він пісню молодих літ. Але йому соромно стає перед собою, і він уриває... Хочеться йому згадати якийсь спів, щось синагогальне... але раптом він помічає, як вогничок, що його полишив він ззаду, знову опинився попереду і йде перед ним, йде поволі — до міста, до міста! І віддалення між ним і вогником знову не збільшується і не зменшується: ніби вогник і він, обидва проходжуються, так трошки, ради суботи. І він стиха радіє і стежить за вогником. Небо блідне, зорі примеркають і гаснуть, на сході червоніє, так ніби вузенька, червона річка розлилась вздовж неба. А вогник вже йде до міста, вийшов вже на його вулицю. От уже його хата. Двері його хати одчинені; він, мабуть, так і забув причинити їх. І от: вогник заходить до його хати! До нього в хату заходить вогник, він іде за ним і бачить, як вогник залізає під ліжко. А навколо всі сплять. Стиха підходить він до ліжка, нагинається і бачить, як вогник крутиться під ліжком, немов дзига, на одному місці.

Бере він халата, кидає під ліжко і накриває вогник... Ніхто не чує. А тим часом вдирається вже до хати крізь щілини золотий, вранішній промінь.

Присів він на ліжку і дав обітницю, що він весь суботній день нікому ні слова не скаже, ні півслова, а то ще люде согрішать проти святої суботи. Вона, жінка, чого доброго не втримається, а вони, синки, то вже напевне — ні! Зараз схотять перелічити, щоб цей же мент довідатись скільки. І зразу ж вийде таємниця з хати і в школі, і по молитовні, і по всіх вулицях почнуться балачки про його багацтво, про щастя, про долю. І ніхто не стане молиться, ніхто не помиє рук перед стравою, не помолиться після страви, як слід. І він ще наведе на гріх свою сім'ю і півмістечка. Ні, він і звука не видасть... І він витягується на ліжку, і ладиться до сну.

І нагородив його Господь: коли після останньої молитви в суботу нагнувся він під ліжко і підняв халата, там лежав мішок з тисячами тисяч червонців — і не порахувати: велике ліжко було!

І він став-таки багачем з багатіїв. І в достатку прожив свої дні.

Тільки жінка бувало — серед достатків — дорікає йому:

— Господи! І як то чоловік має таке серце, як камінь: цілий літній день перемовчати, ні слова не сказать, навіть рідній жінці, ні єдиного слова!.. А я тоді,— згадує вона,— при вечірній молитві "Боже Аврама!" так наплакалась, так наплакалась... Ані шеляга не було в хаті...

А він заспокоює її з усмішкою:

— Хто знає? Може, якраз по твоїй молитві — "Боже Аврама!" — все й скінчилося так добре.

Сім добрих літ

От історія, що сталася в Турбині.

Жив колись в Турбині носильщик, на ймення Товій. І був він дуже бідний. Одного разу, в четвер, стоїть він на базарі, підіткнувши поли під мотузку і виглядає, звідки прийде йому поміч — чи не буде йому заробітку для святої суботи. А крамниці, як на те, стоять порожні. Ніхто не входить, ніхто й не виходить. Не видно покупців, щоб довелося їм однести що-небудь. Підводить бідолаха очі на небо з молитвою, щоб не мати йому, боронь Боже, сумної суботи та щоб жінці, його Сарі, та й діткам його, не довелося голодувати ради свята...

І коли він так молиться, чує, як хтось потягнув його ззаду за полу. Озирнувся і бачить перед собою німчика в мисливському убранні, з пером на капелюсі, з зеленою оторочкою на куртці. І говорить йому німець:

— Слухай, Товію, суджено тобі сім добрих літ, сім літ щастя, гаразду і великого грошового скарбу. Але від тебе залежить, коли ти хочеш цих семи літ достатку. Хочеш — тобі ще сьогодні засяє твоє щастя, і перше, ніж сонце щораз у тебе над головою зайде, ти зможеш купити весь Турбин з усією його околицею. Але скінчаться сім літ і ти знову станеш таким бідарем, як був. А хочеш, то ці добрі благословенні часи настануть лиш на прикінці твого життя, і ти підеш з цього світу найбільшим багатирем.

Був же ж то, як виявилося потім, пророк Ілія, що взяв на себе, як звичайно, образ чужоземця. Але Товій думав про те, що це звичайний собі чарівник, і одповів йому:

— Любий мій німче, дай мені спокій! Я, не тобі кажучи, дуже бідний і нема чим мені справити суботи, та й нема в мене чим заплатити за твою працю і твої поради.

Коли ж німець не одійшов, а повторив свої слова раз, і вдруге, і втретє, Товієві запали ті слова в голову, і одповідає він йому:

— Знаєш, любий німче, коли ти справді турбуєшся про мене, а не глузуєш тільки над моєю бідністю, коли ти справді ждеш моєї згоди, так я тобі скажу от що:

— Маю я звичай про всяку справу, що маю робити, порадитись перше з жінкою моєю Сарою, і без її я не можу дати тобі певної відповіді.

І каже німець, що це добре діло — радитися з жінкою, і каже йому піти й переговорити з нею, а він, німець, буде стоять на сім місці і ждати відповіді.

Товій ще раз озирається на всі боки: заробітку не видко. Думає, що він може тут втратити. Піде він додому і попитає. Випустив він поли та й пішов аж за місто, де жив за малим не коло самого поля, в убогій землянці...

Сара, побачивши його крізь одчинені двері (діло було влітку), вибігла до нього назустріч з великою радістю: вона думала, що Товій приніс почин на суботу.

Але він каже їй:

— Ні, Саро, Господь — нехай благословиться Його наймення — ще не послав мені заробітку. Але до мене з'явився якийсь німець.

І він переказує Сарі: так і так, прийшов до мене німець і каже, що суджено їм сім літ достатку і од нього залежить, коли

ці добрі роки мають наступити: зараз чи перед смертю. І от він питає її: коли?

Сара, недовго думавши, каже:

— Іди ж, дружино моя, і скажи німцеві, що ти хочеш семи літ достатку зараз.

— Чому, Саро? — питає здивований Товій.— Після семи літ ми ж знов збідніємо, а тому, хто обіднів, гірше жити, ніж звичайному бідареві.

— Не турбуйся, друже мій, про майбутнє. Покіль що бери, що дають. Говори: "Благословен Господь щодня". До того ж, треба платити за дітей учителю: їх прогнали з школи і тепер вони б'ють байдики, граються на піску.

Цих слів було доволі, щоб Товій побіг до німця з твердою постановою просити, щоб сім добрих літ почалися негайно.

І говорить йому німець:

— Подумай-но, Товію, тепер ти здоровий та дужий і можеш заробити, коли більше, коли менше... Але що буде, коли ти постарієш, збіднієш і не стане в тебе такої снаги для праці?..

Одповідає йому Товій:

— Слухай, німче! Жінка моя Сара хоче зараз. По-перше, говорить вона: "Благословенний Господь щоденно", і тому нема чого дбати про грядущий день; а по-друге, дітей вигнано з школи.

— Коли так,— каже йому німчик,— то йди додому. І перше, ніж ти дійдеш до хати,— розбагатієш!

Хочеться йому спитати, що саме буде, як сім років скінчаться, але німець тим часом щез.

Іде він, Товій, додому! А жив він, як уже сказано, за містом, мало не на самому полі. Підходить до хати, коли глянув: діти граються за хатою в пісочку.

Підходить він і бачить, що вони достають з ямки не пісок, а чисте золото, справжнє червоне золото... Ясно, що ні про що вже не треба думати: почалися щасливі дні, сім літ достатку.

Але час летить, як стріла з лука, і сім літ скоро проходять. І з'являється німчик об'явити Товію, що сім літ скінчилися, і сьогодні ввечері увійде золото в землю: і те золото, що в хаті, і навіть те, що він міг приховати в людей.

І застає він Товія, як і перше, на базарі. Стоїть він, як сім літ тому, і так само поли під мотузкою — дожидає заробітку. І каже йому німчик: "Слухай, Товію, сім літ минулося"...

Одповідає йому Товій: "Іди й скажи про це жінці моїй Сарі, бо скарби всі ці роки були в неї на руках".

Ідуть вони вдвох за місто і приходять до тієї самої землянки на полі і застають Сару перед дверима. Одягнена вона так само убого, як сім літ тому, але обличчя її тепер усміхається.

І говорить їй німчик тими ж словами, що сім добрих літ минулося.

Одповідає йому вона, що сім літ для них ще й не починалися, що вони ніколи не вважали цього золота своїм. Бо що людина заробить своїми руками, те і є її, а таке багацтво, що дістається без поту й мозолів, є тільки дар, що Господь оддав їм на сховок. Вона з цього золота брала й тратила тільки на навчання своїх дітей. Наука та і закон той — Господні. То й не гріх платити Господніми грішми. Коли ж Господь знайшов тепер кращого доглядача до свого золота, то що ж: нехай візьме його і передасть иншому.

Ілія-пророк прослухав те і щез. Він переказав її відповідь небесному суду, і небесний суд порішив, що кращого доглядача немає. І сім літ достатку не кінчалися до самої смерті Товія і його жінки Сари.

"А може, і ще вище!"

Хасидське оповідання

І ребе з Немирова під час "Слихос"* кожного ранку щезав, пропадав.

Його не видно було ні в синагозі, ні в обох молитовних домах, ні в приватних молитовнях; а дома то вже напевно не було його. Дім стояв одчинений; хто захотів, заходив і виходив. Красти в ребе не крали, хоча в домі живої душі не зоставалось.

Де ж міг бути ребе?

А де ж йому бути? Напевно, на небі? — Мало хіба клопот у ребе перед страшними днями?! Євреям — нівроку їм — треба й заробітку, й спокою, й здоровля, й догідного шлюбу для дітей; хотять вони бути добрими й побожними. А гріхи великі, і диявол тисячею своїх очей дивиться від одного краю світу й до

иншого; він бачить, і докладає, і виказує... І — хто ж допоможе, як не ребе?

Так думав люд.

Але раз прибув до Немирова литвак. Так-от, він сміється! Та ж ви знаєте литваків: душеспасення книжок вони не поважають, зате набивають собі голову Талмудом і коментаторами. Так литвак достоменно доводить з Талмуду — очі вам коле! — що навіть Мойсей-пророк,— доводить він,— не міг за життя піднятися на небо, а тримався на десять ступенів попід небом! Ану, посперечайся з литваком!

— Куди ж дівається ребе?

— Хіба то моє діло? — одповідає він, але тут же (на що тільки не здібний литвак) він постановляє дізнатися правди.

І того ж таки вечора, одразу ж по вечірній молитві, прокрадається литвак в кімнату до ребе, укладається в ребе під ліжком і лежить. Він повинен переждати всю ніч і бачити "куди" щезає ребе і що він робить під час "Слихос".

Другий, може, здрімнувся і проспав би, але литвак дасть собі раду: читає він собі з пам'яти цілий Тракт із Талмуда! Не пам'ятаю вже який саме.

Вдосвіта чує він, як стукають до "Слихос".

Ребе вже давно не спить.

Литвак вже з годину чує, як він зітхає.

Хто чув, як зітхає ребе з Немирова, той знає, скільки туги за весь люд ізраельський, скільки горя було в кожнім зітханню. Душа розривалася, чуючи ці зітхання! Але ж у литвака серце залізне. Прислухається він і лежить собі, як лежав! Ребе лежить так само: ребе — хай подасть йому Господь віку! — на ліжку, литвак під ліжком.

І от чує литвак, як ліжка у всьому домі починають рипіти... як зіскають з ліжок, як наскоро шепочуть молитви, обполіскують руки, як рипаються двері. Потім всі виходять з дому, знов стає тихо й темно. Тільки через віконниці продирається трохи місяшного світла.

Пізніше литвак признавався, що коли він зостався на самоті з ребе, страх охопив його: холодний піт виступив на чолі, корінці його пейсів, немов голки, кололи йому скроні.

Та й те сказати! — на самоті з ребе, під час "Слихос", вдосвіта, один в домі!..

Але литвак упертий: тремтить він, як риба в воді, а проте лежить.

Нарешті ребе — хай подасть йому Господь віку! — встає. Умиває руки, читає молитву — все, як належить кожному євреєві... Потім іде до одежної шафи і витягає тлумачок... З'являється селянська одежа: полотняні штани, великі чоботи, свита, велика бараняча шапка, пояс, набитий мідяними цвяшками.

Ребе все це одягає на себе, із кишені викладає конець мотузки, мужицької мотузки.

Ребе виходить, литвак за ним!

По дорозі ребе заходить до кухні, витягає з-під лави сокиру, стромляє її за пояс і виходить з дому.

Литвак тремтить, але не одстає від нього.

Тихий побожний страх витає над темними вулицями: часом прорвуться вигуки "Слихос" з якоїсь приватної молитовні або болюче зітхання з якогось вікна. Ребе тримається попідтинню, в тіні од домів. Між домом і домом він випливає,— а литвак за ним.

І чує литвак, як биття його серця зливається з тяжкими кроками ребе, але йде далі і разом з ребе виходить з міста.

За городом стоїть лісок.

Ребе — хай подасть йому Господь віку — іде до лісу. Робить кроків тридцять-сорок і спиняється перед деревцем. І литвак стоїть, здивований, приголомшений. Йому видно, як ребе виймає з-за пояса сокиру і врубає її в дерево.

Видко йому, як ребе рубає і рубає. Чутно йому, як дерево стогне й зітхає. І от деревце падає. І ребе розрубує його пополам, розколює на тонкі поліна, складає дрова, обв'язує їх мотузкою з кишені і навалює собі на спину. Встромляє знову сокиру за пояс, виходить з лісу і прямує до міста.

В однім завулочку він спиняється коло однієї напіврозваленої хатини і стукає в вікно.

— Хто там? — питає переляканий голос з середини.

Литвак пізнає голос єврейки, хворої єврейки...

— Я,— одповідає ребе по-мужицьки.

— Хто я? — знову питається голос з хати. І ребе знову одповідає по-українськи:

— Василь.

— Що за Василь? І чого ти хочеш, Василю?

— Дрова,— каже удаваний Василь,— маю для продажі. Дуже дешево!.. За півціни дрова.

І не чекаючи відповіді, він заходить до хати.

Литвак теж забирається до хати, і в сірому світлі досвітньої години бачить він убогу хатину, старе побите начиння... На ліжку лежить хвора жінка, замотана в ганчір'я.

І говорить вона гірко:

— Купить? А за що купить? Звідки в мене, бідної вдови, гроші?

— Я дам тобі на борг,— одповідає удаваний Василь.— Всього шість грошів.

— А де я візьму оддати? — стогне нещасна жінка.

— Дурна ти жінка,— докоряє їй ребе.— Глянь, ти от хвора, бідна жінка, і я тобі довіряю. Я певен, що ти віддаси. А ти,— в тебе такий могутній, великий Бог, і ти не довіряєш йому. І навіть надії на якісь нужденні шість грошів за оберемок дров не покладаєш ти на нього.

— А хто затопить мені? — стогне удова.— Хіба в мене є сили підвестись? А син мій зостався на роботі.

— Я тобі й затоплю,— говорить ребе.

І вкладаючи дрова до груби, ребе, зітхаючи, читав перший уривок "Слихос".

І коли підпалив він, і дрова весело розгорілись, він читав вже трохи веселіше другий уривок "Слихос".

Третій уривок читав він, коли в грубі вигоріло, і він причинив дверцята.

Литвак, що все те бачив, став відтоді немирівським хасидом.

І пізніш, коли хтось з хасидів оповідав, що під час "Слихос" ребе з Немирова зноситься кожного ранку на небо, литвак вже більш не сміявся, а тільки додавав потихеньку:

— А може, і ще вище!